

Lucifer - a tagadás szelleme

szakdolgozat
magyar irodalomból

bíró tanár: Mezei József

Striker Sándor
1979

Tagolás

Bevezetés
Koncepció

A Tragédia - indukció

1. Mechanika
Lucifer, a semmi. Az Úr bukása
2. A félrevezetés - félistenek
Éva gondolatai. A bűn
Tett és gondolat
3. Álom és valóság
Lucifer bemutat. A teljes élet
4. Hiába piramis
Az érzelem tagadása
5. Lucifer helyett
Philippi
6. Mesterszonett. Éva fénye
A tagadás totalitása
7. A tagadás iróniája
Keresztény kultúra
- 8-10. Magyar jelenidő
Ádám nagykorú. Az igenlés
9. A fétis
11. Önellentmondások
A magyar tragédia
12. Eszme és lét. A higgadt gond
13. Lucifer veszít. A teljes becsapás
14. A gyökerek elszakítása
15. Pusztulás és alkotás. Az ember pártján
Mechanika II. Erőegyensúly
Az Úr válasza. Lebegtetés

II.

Gondolatok - dedukció

Hit és tudás
Mítoszok rabul ejtése
Misztika és végzet
Magyar ember-mítosz

Függelék

Lucifer földi mintája

Bibliográfia

III.

Holott a semmi van jelen,
a világ azért tovább lüktet,
az erek szállítják a vért,
a kéz csomót köt, kulcsra zár,
gyufát gyújt és megágyaz éjszakára.

IV.

A világ valószínűleg létezik.

V.

Bevezetés

A múltba tekintő szem hosszan vizsgál, s mégis mindent innen, csakis innen. Hozzásimul a ma, nem lehet úgy látni, ahogy akkor láttak.

Finom, élő háló. A behulló, ha kijutni nem akar már - hogy új helyen csöppenjen bele ismét - megpróbál legalább több és több apró szálat felfogni kezébe, hátha a háló szerkezete, talán még lényege is fényre kerül.

Pedig fényen van: a vizsgáló szem előtt. Sőt odabent is, az idegekben. Összefonódik a külső-belső valóság.

Minden máshol akad be és mind egyedül. Mégis bennük és általuk együtt lüktet a világ, bármilyen parányi kötelék mentén előd vagy kortárs élet, előd vagy kortárs gondolat tűnik elő.

Mindez végtelen és mégis zárt - talán az egyetlen csalás nélküli varázslat, talán az egyetlen varázslat. Kutatható, ameddig a szem ellát, érthető, amíg az értelem ért, érezhető, amennyire érzés érez.

A sokáig tétován kereső kéz olyan fonalhoz ér, mely lehet első, mert végzet: a lét.

Innen a múltba tekint. És felragyog felé, ahogy az ember egy tűnő percben körülhordozta tekintetét jelene Horizontján, majd visszahajolva idejéből megélt sok Ős szándékot, érzést, eszmét és a szép mesterfogásokat is, hogy aztán visszatérjen egykori s jövőendő Önmagához.

Mindent látott - azt látta, amit látni akart.

Mindent leírt - de csak azt, amit leírni akart.

A végén pedig ez állt:

Vanitatum Vanitas

de őt ez nem törte le.

Koncepció

Dolgozatom a Tragédiában ható erők és eszmék világának kétféle megközelítése.

A hosszabb, egyes színekből kiinduló induktív vizsgálat megkísérli az adott színben megtalálható költői valóságszelet s a Tragédián kívüli, megfelelő valóság-elem összekapcsolását. Mivel a madáchi mű szimbolikus és konkrétan feltüntetett alakok s eszmék állandó játéka, így ez az indukciós folyamat is, ennek kiegyenlítéseként, néhol a vulgáris, néhol az elvont magyarázat felé közelít. Így egyszerűsíti például az elemzés mechanikai modellé a szellemek erőinek mitikus összecsapását - ugyanakkor így állítja össze, néhol közvetlenül a szövegből Ádám totalitását, vagy a fény változásainak szimbolizmusát. S az ádami totalitás elvonásából már kibontható (levezethető) Lucifer szembenálló totalitása is - az igenléssel szembenálló totális tagadás.

Az indukció összeköti Madách bipoláris világát a történelem polarizációs folyamatával, eljut a magyar valóság függő s így mindig jótékony korlátot igénylő kérdéséig.

S mindez az európai-keresztény kultúra része - a rövidebb, deduktív vizsgálat szándéka, hogy éppen e kultúrkör mítoszaiból jusson vissza a Tragédia-eposz eszmevilágához, mintegy levezetve Madách alaptételét, az igenlést.

Lucifer összetett, de igen koherens figurája, szimbolikus-konkrét jellegének egybeolvadása jó vezérfonala az induktív, színről-színre végzett vizsgálatnak. A Tragédiának Lucifer az egyetlen hőse, ki ott található mind a tizenöt képben - az itt következő relatív elemzésnek így szilárd pontja lehet.

A Tragédia - indukció

Mechanika

Az első szín égi erők küzdelme. Két örök erő harcol, a jó s a gonosz, az igen és a nem.

A mechanika azonban nem különböztet meg sem jót és gonoszt, sem igent és nemet. Ám a kölcsönhatások világa is - az érték kategória bekapcsolása nélkül - mindig legalább két erőt feltételez. A Teremtés során a mindenség és a semmi erői csapnak össze.

Lucifer, a semmi. Az Úr bukása

Felhangzik az Úr és Lucifer párbeszéde - előzmény: az angyalok kara s a főangyalok dicsérték istenüket a teremtésért. E himnuszban az Úr zsarnokként jelent meg, aki előtt a világmindenség meghajolni köteles, sőt dicsérni is alkotóját. Az Úrtól származik minden és pillantásától függ a vég.

"Ő az erő, tudás, gyönyör egésze,
Részünk csak az árny, melyet ránk vetett,
Imádjuk őt a végtelen kegyért, hogy
Fényében ily osztályrészt engedett."

Ezt még nem is az ember: az örökkön élő angyalok hirdetik. Hálásak az "árnyért" melyet az Úr "rájuk vetett". Nemcsak klasszikus filozófiai idealizmust hirdetnek - "Megtestesült az örökös nagy eszme" - hanem az Urat mint tényleges hűbérurat állítják be:

"S az Úr mindentől, mit lehelni enged,
Méltó adót szent zsámolyára vár."

S a hűbérúr elvonultatja alkotását színe előtt, hogy gyönyörködjön.

Elgörgetik előtte a világegyetemet s a látványt az angyalok kara kommentálja. E kommentár antropomorfizálja, akarattal rendelkezőnek tünteti fel a világegyetem csillagait, golyóit és üstökőseit, s ez akaratok az Úr akaratának kénytelenek engedni.

Megjelenik az ifjú földszellem is, melyen rajta "a nagy ég áldása", melynek kis határán "nagy eszmék fognak lenni küzdelemben" (!) s melyen együtt lesz az "Úr kedve és haragja".

Ezután hangzik el a három főangyal biblikus hozsánnája, Gábor főangyal megismétli az

angyalok karának első fölszólalását: az Eszmét dicséri, mely az űrbe az anyagot beléhelyezte. Mihály főangyal feltárja, hogy a változatlan és változó egyesítéséből létrejön az idő, s az egyesítésért az Urat mint erőt dicséri. Ráfael főangyal az élet létrehozását, vagyis a test öntudatra-hozásából fakadó boldogságot, az Úr Jóságát magasztalja.

Az Úr teremtése tehát teret, időt és életet eredményezett - erről kérdezi Lucifert.

De ő nem dicsér: a teremtés tökéletlenségét kifogásolja. Hiszen az Úrnak már nincs módja befolyásolni azt - Lucifer szembeszáll tehát az angyalok előző szózatával: /"Rendzavarva jó amott az / Üstökös rettentő képe: / S ím, az Úr szavát meghallva, / Rend lesz útja ferdesége." /

"nehány anyag

Más-más tulajdonokkal felruházva,
Miket előbb, hogysesem nyilatkoznak,
Nem is sejtettél bennök, úgy lehet,
Vagy ha igen, másítani nincs erő"

S folytatja, hogy az öntudatra kelt "férgek", melyekért Ráfael főangyal hozsannája hangzott, el fognak pusztulni, s az élet után "megmarad a semleges salak". Az ember pedig ki fog csúszni az Úr kezéből, ki akkor majd "késő haragra" gyúl.

Monológja végén Lucifer az egészre kérdez rá, a teremtés öncélúságát s az "összhangzó értelem" hiányát bizonygatja. Önmagát a teremtés fölé emeli: "mindöröktől fogva élek én". Sőt e fölérendelésben önmagát jelöli meg a teremtés igazi okozójának:

"S nem érzéd-e eszméid közt az űrt,
Mely minden létnek gátjaul vala,
S teremteni kényszerültél általa?
Lucifer volt e gátnak a neve,
Ki a tagadás ősi szelleme."

Ha létezett az eszmék között űr - tehát Lucifer nem vonja kétségbe az Úr mint eszme öröktől való fennállását – eme űr a semmi volt, vagyis Lucifer volt a semmi, ő volt a gát melyet az Úr a teremtéssel legyőzött.

Ez a legyőzetés-motívum emelkedik gondolatmenetének második lépcsőjévé, mellyel kivonja magát mind az anyagi világ, mind a szellemek pusztítható köréből. Mégis, ha nemsokára emberi alakot ölt, ez a motívum avatja bizonyos mértékig Ádámhoz (az emberhez) hasonlóan tragikus hőssé. A lépcső tehát:

"Győztél felettem, mert az végzetem,
Hogy harcaimban bukjam szüntelen,

De új erővel felkeljek megint."

Az Úr legyőzte Lucifert, legyőzte a semmit, de a teremtés nem lett tökéletes - ez az Úr bukása. Állandó közbelépésekre, új és új beavatkozására lesz majd szükség. Az első éppen most játszódik: Lucifert kell száműznie "minden szellemkapcsolatból".

Ám e száműzés maga szintúgy tökéletlen, hisz Lucifer két elátkozott fát kap a földön - s megkezdődik a Tragédia.

A félrevezetés - félistenek

A tagadás szelleme emberalakot öltve megjelenik az első pár előtt. Ők még nem gondolkodnak, szavaik pusztán érzéseiket fejezik ki. S ez az érzés a szeretet, mely még többször is Lucifer útjába áll. De éreznek mást is, s az ördög most e más érzeményre, a hiúságra tapint.

"Oh, megállj, kecses hölgy!

Engedd egy percre, hogy csodáljalak.

S "Éva megáll s lassankint felbátorodik".

Éva hiúsága szépségére kényes, Ádámé bátorságára.

"Ádám, te félsz?" kérdezi Lucifer, s innen már megindulhat a beszélgetés, hiszen a férfi - bátorságát bizonyítandó - szóba áll vele.

A megkezdett úton haladva Lucifer "jámbor aggnak" nevezi az Úrt, aki Ádámot "kitartja", mint "gyapjas állatot". Féreghez, sőt trágyaféreghez hasonlítja őt és kényelemmel vádolja. Ádám és Éva eddig csak a szeretet szépségét ismerte, Lucifer új dolgot tüntet fel értéknek.

"Nemes, de terhes önlábunkon állni" - önállóságot hirdet, s ezzel vezet félre. Úgy állítja be jövetelét, mintha önként jött volna, hogy "küzdés" és "diszharmónia" révén "új világot hozzon létre - "Hol a lélek magában nagy lehet". Azzal kecsgetet tehát, amiből később, a történelmi színek során kiábrándít.

A tudás fájának gyümölcsét sikerül is megkóstoltatnia a körmönfont beszédétől rászédett emberpárral.

Győzelme mégsem teljes. Félisteneket alkotott csupán, akik "tudók mint isten" - de halandók. Mert az Úr küldte Cherub megfosztja őt jogos tulajdonának másikatól, a halhatatlanság fájától. Lucifer nem nyert örökös fegyvertársat az Úr ellen.

Éva gondolatai. A bűn

Éva gondolatai gondolkodás előttiék, pontosabban: tudás előttiék. Hisz az Úrban s ezt a hitet bontja szavakba. Az Úr kijelölte az utat, tehát ők ezen mennek - de az Úr alkotta őket is, így baj sem lehet. Vagy ha lesz, az is az Úr akaratából történik. "Miért büntetne?" kérdezi még az alma leszakítása előtt

"Ha meg a bűn szintén tervében áll,
Mint a vihar verőfényes napok közt,
Ki mondja azt vétkesbnek, mert zajong,
Mint ezt, mivel éltetve melegít?"

A bűn az ártatlanság közt olyan, mint verőfényes napok között a vihar.

A keresztény kultúrában, Európában, nem vált uralkodóvá ez a megengedő gondolkodás. Madách Lucifere is tévútnak tünteti fel, mint afféle bölcselkedést.

"Nagy sor jövend utánad, szép hugom,
Mely milljó uton ezt vitatja újra;
S tébolydába téved sok közülök,
Sok visszaretten, révbe egy sem ér."

A fenti bölcselkedőket Lucifer okoskodóknak minősíti, sőt tette, a tudás megszerzésére sarkallja Évát.

Ez a szembeállítás nemcsak Luciferre, nemcsak Madáchra jellemző. A keresztény-európai és a magyar kultúra több eleme fellelhető e néhány sorban. A bűn, az eredendő bűn miatt a földi boldogság és harmónia évszázadokig nem látszott elérhetőnek, sőt Isten újabb és újabb csapásokkal sújtotta a további bűnöket elkövető emberi nemet.

A fenti felfogást vitató bölcselők szembekerültek az egyházi s világi hatalommal, forradalmárokká vagy filozófusokká váltak, jobb esetben hősök vagy különcök lettek.

A filozófusok olyan gondolatrendszereket próbáltak kitalálni, amelyek lehetőleg eltérnek az addigiaktól s nem olyanokat, amelyek az előzőekhez illeszthetők. A forradalmárok, ehhez hasonlóan, alapvetően új társadalmakat akartak. Hasonló módon lett a nagy gondolat s nagy tett ismérve - ahogy a második prágai színben Ádám szintén kifejti majd - a magyar kultúrában is a szembeszegülés, az ellenállás motívuma.

Éva megengedő gondolkodása nem cáfoló, nem rendszeralkotó s nem is teleologikus: nem szándékozik tételezni s elméletileg a probléma vége felé haladni. Ez üres okoskodásnak minősül mind a heroikus magyar, mind a termelészközpontú európai agy megítélése szerint. Az

európai agy szeret világosan látni és rendet teremteni a világban. "Nem teremhet jó fa rossz gyümölcsöt; romlott fa sem teremhet jó gyümölcsöt. Minden fa, mely nem terem jó gyümölcsöt, kivágattatik és tűzre vettetik" mondotta Jézus a hegyi beszéd végén (Máté VII.18.19.). Keresztény világunkban - s nem csak a bűn-büntetés területén - ez a merev motívum vált uralkodóvá.

A keleti gondolkodás dialektikája Éváéhoz hasonlít inkább. A libanoni származású Kahlil Gibran például így ír: "ha az igazságosság nevében akartok büntetni s fejszét vetni a gonosz fának, nézzétek meg annak gyökerét;

És bizony a jó és a rossz, a gyümölcsöző és terméketlen gyökereket összefonódva fogjátok találni a föld csendes szívében."

Tett és gondolat

Lucifer, Évának válaszolva, tettet sürget.

"Minden dolognak oly sok színe van,
Hogy aki mindazt végig észleli,
Kevesbet tud, mint első pillanatra,
S határozatra jőni rá nem ér."

Szembetűnő a gonosz ellentmondásosság. Lucifer a tudás fájának gyümölcsére bízta magát a gondolkodásnak a jelentőségét relativizálva. Ezért gondolkodás előtti gondolkodás Éváié; értéktelen ahhoz az abszolutizált tudáshoz képest, amely az ugyancsak abszolutizált Tethez kövezi az utat. A tudás fája nem a bölcsesség fája, a tudás fája az öntudat, de nem az önismeret fája volt.

Madách Évája evett e fa gyümölcséből és ő nem lett tőle okosabb.

Álom és valóság

A táguló világ megrettent, a választások végtelennek tűnő variációja elbizonytalanít és meditációra készítet. A zsugorodó valóság korlátozza a cselekvés lehetőségeit - kibomlik viszont az álmok légiója.

A reformkori javítgatások és egyre pezsgőbb élet után a nemzetet átfogó történelmi tett, a forradalom véres megtorlásba fűlt. A hosszú csendet lassacskán törte meg reménysugár, de a realitás megszükkült, teljes függetlenségről szó sem lehetett. A kisebb világ egyben kisebbszerű tettekre nyújtott keretet. Az 1860-as évek elején újra kialakulóban volt Magyarország

közéletisége - Madách ehhez, erejétől korlátozottan engedve bár, de hozzátette részét. A költők vezette ország már a múlté, a költészet kormánylapátját veszített csónak, saját sorsának is egyre kevésbé ura. Az előbb még kozmikus látomások álommá s délibábokká szelídülnek, a relativizmus, a mintha világa közelít.

Költői megoldásában a Tragédia előlegezi a magyar századvég fájdalmas mesevilágát. E költői megoldásban Madách természetes észrevétlenséggel varázsol. Ám olyan nagyszabásúan, hogy az szinte elkerüli a figyelmet. Nem más ez a varázslat, minthogy művében a paradicsomi mese lesz a realitás s az emberiség történelme csupán egy álom, Ádám rossz álma.

A valóság álom - az álom valóság; itt kezdődött 1860 körül, a Tragédia különös-varázsos világában.

"Álmodtam-é csak, vagy most álmodom,
És általában több-é, mint álom, a lét,
Egy percre mely a holt anyagra száll,
Hogy azzal együtt végkép szétbomoljon?"

kéri a felébredő Ádám a XV. színben.

Lucifer bemutat. Teljes élet

A paradicsomon kívül Lucifer, ígéretéhez híven, nekilát az emberpár tanításának. Ádám, elhagyatva istenétől önerejére próbál támaszkodni.

Lucifer csodát tesz: felnyitja Ádám szemét, hogy az megismerhesse a föld, az élővilág működését. A test és szellem első összeütközése ez, mely az itt fausti Lucifernek csak játék, de Ádámot megrázza. Nem az áramlatok, a melegség, jegec és delej rémíti meg a körülötte zsongó-rohanó látványból.

"Oh, e zúr között
Hová lesz énem zárt egyénisége,
Mivé leszesz testem, melyben szilárd
Eszköz gyanánt oly dőren megbizám"

Visszaretten:

"El e látással, mert megőrülök."

Lucifer azonban még nem kegyelmez, előhívja a föld szellemét, aki - önkörében – még őt is

megriasztja.

Madách a jelenetben nem az analitikus, hanem a lírai megoldást választotta. A földszellem idilli képben "tünde játszi nimfák" alakjává enyhül - ha az ember kellő módon veti tekintetét rejtélyére, titka legalábbis költői játékká, csillogássá lesz.

Ádámot nem a test és a föld, de az ember és a szellem buktatói vonzzák, s arasznyi létének érzete miatt inkább a jövő titkait kutatná. Lucifer leinti sietségéért, sőt felvillantja előtte az élet teljességének lehetőségét is, mely csakis az emberi nem egésze által létezhet. Az ember

"Vakon cselekszik, téved elbukik,
De az egész, mint állandó egyén,
Együttleges szellemben él, cselekszik,
Kitűzött tervét bizton létesíti"

Ez a teljesség Ádámnak egyszerre túl sok s túl kevés - pedig Lucifer intése ezúttal reménysugár lehetne számára.

Hiába piramis

Az Édenből kiűzött Éva a paradicsom kényelmét, otthonosságát igyekezett visszavarázsolni. Ádám az elveszett harmóniát, mely ott fülébe zengett, az elveszett dicst, mely ott égboltját fénykörébe vonta.

Lucifer - néha - következetes tagadó. Az első színben a teremtés vonta kétségbe, tökéletlenségét róttá fel. A földre leszállva ugyanezt kísérli meg bebizonyítani az emberpárnak is. Évának, hogy az elveszett édeni szeretetet minden otthonteremtő törekvés ellenére elszakadás és szívetfájdító vágyakozás váltja majd fel - Ádámnak pedig, hogy miként isteni dics, úgy emberi dicsőség sincs, és nem is lesz soha.

Lucifer ismeri az ellenpontokat, a fények árnyát. Az örök isteni dics azért értelmetlen, mert gyermekdeden változatlan és unalmas. Az emberi dicsőség küzdelmek árán szerzett s változó ugyan, de tökéletlensége is éppen ebben áll - múlandó.

Az érzelem tagadása

Az egyiptomi szín kezdetén így Ádám nagy s dicső még, mint Isten. Lemásolja a teremtést, örök művet állít önmagának. Útjában nem áll semmi, épül a piramis. Övé az egyetlen hatalom.

De ő nem isten: dicsősége nő, de belül növekszik az úr is. Ádám ember-fáraó, s így a

szeretet hiányának érzete elindítja bukása felé. Lucifer, ezt látva, nyomban megfogalmazza helyette a nagyratörő szellem és az érzelmek paradoxonát, felszólítva Ádámot:

"Nincsen más hátra, mint hogy a tudás
Tagadja létét e rejtett fonálnak:
S kacagja durván az erő s anyag."

Az ember-fáraó, Ádám azonban bevallja

"Én nem bírom kacagni, sem tagadni."

Ádám törekvő szellemének első próbálkozását Éva, önmagának hiányzó része buktatja meg, az úr - a különbség közte s a szellemek között.

Lucifer helyett

Kétes vállalkozás a művész és hősei vagy a művész és alkotás kapcsolat kutatása. Az elméleti megközelítés túl általánosnak tűnhet konkrét elemzés esetén, ugyanakkor konkrét adatok bevonása az esetlegesség érzetét keltheti. A hősök mégis a költő világában születtek, eszméik, jellemük, összecsapásaik és sorsuk végül is alkotójuk kezében, ő rendezi az előadást. A Tragédia különlegessége, hogy Madách mintha átengedné a rendezést Lucifernek, sőt egy rövid időre Ádámnak is (Kepler álma).

S Lucifer bemutat és tanít, célja nyilvánvalóan a kiábrándítás, sőt az ember elpusztítása. Úgy vezeti végig Ádámot a történelem egymást követő korszakain, mintha megismertetné vele azok fény- és árnyoldalait, mintha a jót s rosszat egyaránt átlátni engedné. És mégis: ez Lucifer történelme, az ő történelem-órái. Annál feltűnőbb, ha nincs jelen.

Az ötödik szín első felében előbb Éva s fia, Kimón beszélnek, majd az athéni polgárookra terelődik a figyelem. Ez az egyetlen történelmi szín, melyben Ádám a szín közepe után jelenik meg s Lucifer is épp a közepén - mindketten Éva után. Költői paradoxonnak tűnik, hogy Ádám tulajdon álmában ilyen későn kapcsolódjon be, azonban Évára Lucifer éppúgy bűbájt bocsátott. Lucifer hiánya sem érezhető, mert ezúttal nincs szükség rá, görbe tükrére.

Madách maga rendezi ezt a színt ördögi módon. Instrukciója így hangzik:

"Athénében. A köztér, közepén szónokszékkel. Az előtérén oldalvást nyílt templomcsarnok istenszobrokkal, virágfüzérékkel, oltárral. ÉVA mint LUCIA, Miltiádész hadvezér neje, fiával KIMON-nal, több szolgálótól kísérve, kik áldozati tárgyakat visznek, jó a templom csarnoka felé. A téren rongyos nép ácsorog. Ragyogó reg."

Ezután kezdődik meg a szín a demokrácia hazájában, holott Madách már be is fejezte.

"A téren rongyos nép ácsorog."

Úgy rendezte be ő Athént, hogy mire maguk a hősök beérkeznek a kiábrándulás teljes legyen. Ennek a színnek nincs meg a többihez hasonló íve sem - eleve kiábrándulással kezdődik.

Philippi

Talán lehet kompozíciós okokkal is indokolni, hogy Madách a demokrácia ilyen késői, széthulló szakaszát ábrázolta, de különös elemek utalnak arra, hogy minden bizonytalanságról van szó. A költő, vagyis helyette Ádám árulja el magát egyszer, a jóval későbbi falanszter-jelenetben.

Megmaradva egyelőre az athéni színnél: a nép bemutatása erősen emlékeztet Shakespeare Julius Caesar-jának indító képeire, ezen túllépve, a demagógok beszéde is az ottani szónoklatokra, sőt maga a szituáció is szinte ugyanaz. Ott a hazatérő Caesart, itt a hazatérő Miltiádészt várják, egyaránt vegyes érzelmekkel és érdekekkel. Nem szükséges másolást gyanítani, de a lényeg igen fontos - Madách a görög demokrácia díszleteiben a római köztársaság valóságát adja. Ő nagyon is az antikvitás, s elsősorban a görög antikvitás csodálója volt, de különös tulajdonsága, hogy sokkal inkább zsarnokságellenes, semmint demokrata. A népért, a tömegért nem rajong - de gyűlöli a zsarnokságot. Miltiádész aláveti magát a nép akarátának s elbukik; racionális népvezér és Madách szíve nincs vele. Madáchot szenvedélyes nosztalgia fűzi a morális zsarnok-tiprókhoz.

"Ah, Cassius! ha ismernél, ki véled
Philippinél csatáztam."

szól Ádám a falanszter-jelenetben, s ezzel árulja el Madáchot nosztalgiája. A történelmi színekben Ádám nem járt Philippinél. (!) Madách itt kilép önnön kompozíciójából, a mondat a Tragédián kívüli eseményre s a Tragédián kívüli hősré utal.

Brutus-szal, a zsarnokölővel vállal azonosságot, Brutus-szal, aki az erkölcs hőse és nem a nép szolgája, mint Miltiádész. A szembeállítás Madách más drámáinak nagy népvezérei is aláhúzzák. És aláhúzzák azok a mondatok is, melyek rávilágítanak, hogy Brutus és a Tragédia konfliktusa - végkicsengésében - igen hasonló. Cassiusnak mondja Brutus épp a philippi csata előtt (Julius Caesar V. felv. 1. szín):

"Nem tudom, mint,
De gyávaságnak tartom, életet
Kétes jövő miatti félelemből
Így szegni meg. Tűréssel fegyverezve
Bevárom a hatalmak végzetét
Kik minket itt alant kormányzanak."

Mesterszonett. Éva fénye

Madách színei nem a szereplők megszólaltatásával kezdődnek. A teret, időt és szereplőket bemutató, általában rendezőknek szóló rövid utasítás - talán szándékosan - túlnő önkörén.

Első szín - "nagy fényesség". Második szín - "verőfényes nap". Harmadik szín - jelöletlen.

Negyedik szín - "tisza nap". Ötödik - "ragyogó reg". Hatodik szín - "alkony, később éj".

Hetedik szín - "estve, később éj". Nyolcadik szín - "estve, később éj". Kilencedik szín - "fényes nap".

Tizedik szín - "a reg szürkül". Tizenegyedik szín - "este felé". Tizenkettedik szín - "nappal".

Tizenharmadik szín - "A szín félhomállyal kezdődik, mely vaksötétté válik lassanként." Tizennegyedik szín - "kétes világosság". Tizenötödik szín - "ragyogó nap".

Bizonyos hármasság tagozódás vehető észre, a színek váltakozásánál lassúbb hullámzás. A lélegzetvétel nyugodt ritmusa kíséri így a szaporább érverést. Madách lírai szimbolikát teremtett a napszakok laza hálózatának összefüggésével. A földi világ mesterszonettjét alkotják e napszakok - a színek maguk - de fényhatásuk, s ez a szimbolika, a szeretet szféráját érzékelteti. E szempontból ismét végigkísérve a Tragédiát:

Első szín: a nagy fényesség az égi dics, az Úr maga.

Második szín: Ádám és Éva harmóniája bontatlan, de megzavarja őket Lucifer, a dics elborul.

Harmadik szín: a harmónia helyét a tudásvágy veszi át. Holtpont és előretétekintés.

Negyedik szín: tiszta nap, Ádám istennel versengő vágyát az úr, a szeretet hiánya - maga a szeretet győzi le.

Ötödik szín: Athénben a nimfák rózsalánca védi meg Ádámot, a szín végén Éva imája Lucifer legszebb percét rontja el.

Hatodik szín: alkony, később éj, Ádám fogadásának tétje Éva (Júlia) egy ló ellenében. Megbékülésükkor glóriás kereszt tűnik fel az égen.

Hetedik szín: tovább tart az este, Éva a Konstantinápoly színben nem vállalja szerepét, visszautasítja Ádámot. Finom égi misztika, hogy mégis felkél a Hold, amint a kor parancsa ellenére Éva az ablakban megjelenik, hogy érzelmét bevallja.

Nyolcadik szín: Ádám és Éva szakadásának mélypontja az első prágai jelenet.

Kilencedik szín: ismét felvirrad a "fényes nap". Éva ismét szeret, sőt Ádám is rokonszenvet érez a Marquis iránt. Kerülve a pszichologizálást - ezen álomjelenetben Éva tiszta szeretetként, majd inkarnációjában tiszta vágyként jelenik meg s mindkét szerelem viszonzatlan marad.

Tizedik szín: felébredéskor a "reg szürkül". Éva így szól: "Im itt vagyok, bűnömmel s könnyeimmel".

Tizenegyedik szín: az elbizonytalanodva ébredő szeretet egy időre visszahull, majd a szín végén Éva vállalja küldetését s felemelkedik:

"E földre csak mosolyom hoz gyönyört,
Ha napsugár gyanánt száll egy-egy arcra."

Tizenkettedik szín: a falanszter jelenetben Lucifernek kell a szeretet - s szerelem - győzedelmeskedését megakadályoznia Ádám, az álomkép megdermesztésével.

Tizenharmadik szín: "A szín félhomállyal kezdődik, mely vaksötétté válik lassanként." Nem véletlen a sötétedés. Ádám előbb még érzi a szerelem és küzdés hiányát, de amint Lucifer ezt szemére veti, megpróbálja elszakítani e szálait is s így indul a vaksötétbe.

Tizennegyedik szín: a kétes világosság, az eszkimó-Éva följánlkozásával végleg elriasztja Ádámot.

Tizenötödik szín: a ragyogó napon Éva – az Úr dicse - győzedelmeskedik.

Íme a mesterszonett, melyet aszerint süt át a fény vagy homályosít el sötétség, hogy Éva, a szeretet madáchi szimbóluma, az Úr ajándéka miként kíséri Ádámot pályáján. Madách kompozíciója ismét nagy gondosságot árul el - e fény-játék egyike a Tragédia összetett világát alkotó, egymást erősítő szálaknak.

A tagadás totalitása

Lucifer támad. Az előző két színben Ádám előbb fáraóként kénytelen volt beismerni, hogy képtelen az isteni dics újrateremtésére, majd mint Miltiádész, ki kellett ábrándulnia az emberi társadalomra mint egészre alapozott eszményéből. Itt, a római színben immár lemondott a vezető-szerepről, alkotó és hevülő vágyai elhagyták, egyedül az időtöltés, az élet élvezete foglalja le. Ekkor - és ezért - támad Lucifer, ekkor ismerjük meg tagadó szellemének következő rétegét. Ádám mindkét előző színben értéket teremtett, előbb szellemit, majd erkölcsit. Lucifer helyzete nem volt nehéz, elég volt bevallott lényegéhez illően néhány logikus gondolattal és a dolgok egészének megvilágításával vagy ledönteni, vagy relativizálni azokat.

Rómában Ádám nem alkot, nem teremt értéket, passzív, visszavonult. Azonnal előretör tehát Lucifer s már nem csupán kiábrándít, de pusztítani is próbál. Mélyebbre hatol, mint eddig - Ádám és Éva kapcsolatát, magát az Istentől származó szeretet-köteléket próbálja szétépíteni. e szeretetet téteti Ádám fogadásának tárgyául, magát Éva-Júliát is gyalázva:

"Nézd, Júlia, e szép kövér halat:
Egyél, hiszen majd hízlalsz másikat."

S ezután is mindannyiszor közbeszól, amikor Ádám vagy Éva érezni véli az eltűnt édeni fényt:

"Halld, e bolond még a szívről beszél!"

Sőt, támadása olyan következetesen tart a vég felé, hogy Hippiával a halottat csókolgatja meg, bemutatóként a szeretet feleslegességéről, a válogatás nélküli kéjről.

A tagadás szellemének totális támadása három szintből áll, megfelelően Ádám igenlő totalitásának hármasságával. Ádám totalitásának szféráit egyéni léte, Évához kapcsolódó szeretete és független, értékteremtő lényege alkotják. Lucifer ezzel ellentétes sorrendben támad, egyre mélyebbre hatolva az emberi totalitás pusztításában. Az értékteremtő világ új és új eszméinek megújuló cáfolata nem oly nehéz feladat s ez részben a madáchi mű szerkezetéből is következik. A tudást Lucifer révén nyerte el Ádám, így ez többé-kevésbé az ő területe. A

további két szféra támadása azonban már erős ellenállásba ütközik. A római színben Péter apostol, az Úr küldötte és a glóriás kereszt veri vissza az ördög támadásait. Mert a második szféra pusztítása már vele egyenrangú, sőt nála hatalmasabb erőkbe ütközik. Ha a szeretetet rombolja, isteni adományt, isteni lényezetet támad - Madách égi jellel adja ezt tudunkra - s mint látható, kísérlete meghiúsul: Ádám Istenhez tér.

A további színek során a tagadás szelleme mégis kibontakoztatja totalitását, a hármasszféra harmadik szintjén is támadni fog. Megpróbálja saját világába, a semmibe magával rántani az embert annak életére, létére törve. Az úr színben kísérli meg Ádámot, a magányos, értékteremtő akaratától és Évától egyaránt megfosztott Ádámot elragadni - így ott sem deus ex machina a föld szellemének közbelépése; ez a szféra a földszellem szférája, s az ember, részben, e szféra része. Lucifer ott újból, csaknem végleg megbukik, ennek ellensúlyozására indít az utolsó két színben végső, totális támadást - az értékek, az érzések és a lét ellen.

A tagadás iróniája

Az antik képekben Ádám eszméi nem leltek visszhangra, ezért is mondott le róluk. Ideáit a történelem azonban önnön felszínére hozza. Így találkozik Ádám a keresztény színekben saját gondolatainak visszhangjával, de viszonyuk megváltozik: amit Ádám egykor célul tűzött ki, most mint törvény, korlátozója lesz.

A római szín végén áhított szeretet és testvériség a konstantinápolyi színben dogmává, a keresztény egyház ellentmondást nem tűrő dogmájává merevedett. Dogma lett, misztifikálódott az Istentől származó dicsőséges hit és pusztítani kezdte hívőit. Isten szeretetének fanatikus gyakorlása megakadályozta az emberi szeretet kibontakozását, Izóra-Évát a szeretet hite és törvénye választja el a valóságos szeretettől és szerelemtől.

"Minden, mi él és áldást hintve hat,
Idővel meghal, szelleme kiszáll,
A test túléli ronda dög gyanánt,
Mely gyilkoló miazmákat lehel
Az új világban, mely körülé fejlődik."

Lucifer mutat rá ismét ily érzékletesen az önmagát túlélő dogmarendszerek fonák és pusztító jellegére, s arra is, hogy épp az emberi újítani, javítani akarás az oka ennek a korcsulásnak.

"Ah, épp a szent tan mindig átkotok,
Ha véletlen reá bukkantatok:
Mert addig csúritek, hegyezitek,
Míg örültség vagy békó lesz belőle."

S így válnak gáttá egykor nemes eszmék és társadalmi rendszerek. De különös - s inkább következetes - módon a gonosz eszmék is önmaguk áldozatává eshetnek. Lucifer nagyon eltökélten indult:

"Megesküvém vesztőkre, veszniök kell."

S a színek során módszeresen pusztította és forgatta ki a szépnek tűnő eszméket, érzelmeket. Kialakult a tagadás kidolgozott tana, az isteni dogma ellen felhozott ördögi dogmarendszer. Ahol értéket talált, ott kiábrándított, ahol kiábrándulást, ott saját értéket mutatott fel (a kéj - Róma). Ebből az ellenpontozó szerepből fakad, hogy a tagadás többször nem csupán hamis értéket leplez le, hanem, voltaképpen saját szándéka ellenére új eszmét is teremt. A tagadás szellemét megtestesítő Lucifer ezért tűnik olykor alkotó hősnek, ezért történik, hogy olykor mintha az ördög jelölné ki a helyes utat.

"Ládd, ilyen örült fajzat a tiéd,
Majd állati vágyának eszközéül
Tekinti a nőt, és durvult kezekkel
Letörli a költészet himporát
Arcáru, önmagát rabolva meg
Szerelme legkecsesb virágitól; -
Majd istenül oltárra helyezi,
És vérzik érte és küzd hasztalan,
Míg terméketlen hervad csókja el. -
Mért nem tekinti és becsüli nőül,
Nőhivatása megjelölt körében?"

A pusztító és olykor értékteremtő tagadás azonban éppúgy dogmarendszer, mint mindaz, amivel szembeszáll. Szerencsés adottsága mégis, hogy míg az isteni dics örökkön végtelenségét és mindenhatóságát hirdeti, addig a tagadás tana rendelkezik öniróniával is, rávilágítva önmön hatáira:

"Helene meg mindjárt jó s mit teszek?
Szerelmeskedni nem fog tán az ördög,
Nevetségessé lenne mindörökre,

S akkor hatalmát elvinné maga."

A tagadás szellemének üdítő humora ez, ennek köszönhető a Tragédián végighúzódo, élcelődő, élvezetes ironia.

Keresztény kultúra

A Tragédiában Madách a keresztény bipolaritást a hegeli hármassággal ötvözve s korának néhány, fejlődéssel foglalkozó és utópista elméletével árnyalva elsősorban értékkereső, filozófiáját tekintve erősen morális világgépet bontott ki. Főhősei nemcsak szereplők, de eszmék is, történelme nemcsak események, de eszmék, értékek emelkedésének s bukásának láncolata. Szubjektív, költői világgép ez, mégis sokat mond korának s kora Magyarországnak, kissé Európájának is értékrendszeréről. Igenlés és tagadás harca - érdemes más szempontból és más módon is megközelíteni a Tragédiának ezt a motívumát.

Az emberré válás történetének egy korai mozzanatában a fajfenntartás és az egyed létfenntartása szembekerült egymással. az emberi faj, mint más hasonló emlős-fajok, hordában élve szerezte táplálékát s hordába szerveződve biztosította fennmaradását a többi faj között. A horda tagjainak s a hordának céljai egybeestek, ahogyan az emlősök néhány faja ma is - igaz, nem és kor szerinti szerepekre tagolt - csoportokban, egységesen küzd meg a táplálékért, s a csoport életben maradásáért. Ezeknek az állati hordáknak adott kiterjedésű területre van szükségük, hogy kellő mennyiségű táplálékhoz jussanak - az odavetődő vagy betolakodó idegen vagy fajtabéliekkel pedig megküzdenek a területért. A hordán belül szigorú hierarchia uralkodik s ez nem tűr ellentmondást, illetve az ellentmondást hatalmi harc oldja fel. Ezután visszaáll a régi állapot s szerepét mindenki betartja: a horda életképessége függ ettől a fegyelmzett "egyetértéstől".

Az emberré válás folyamán jelent meg az a különös elem, amikor fajtársának "mondott ellent" a fajtabéli - az állatvilágban ez egyikük vereségéhez vezetne - s mégis mindkettőjük megmaradt. e korai ember, feltehetően kitűnő alkalmazkodó-képessége révén olyan létbiztonságra tett szert, hogy a faj fennmaradásának érdeke nem forgott közvetlen veszélyben s ez meglazította a szerepek fegyelmét. Lehetővé tette a másként-cselekvést. Lehetővé tette, hogy ne kelljen az adott szerepre vagy annak egy részére igent mondani, lehetővé tette az első "nemet". Az egyed nem volt már teljesen kiszolgáltatva hordájának s a horda is eltűrhetette a variációt, olyannyira biztosítva tudta létfenntartását. A variációk kialakulása mint folyamat aligha rekonstruálható, de az emberré válás és az emberi történelem során létrejövő polarizációk feltétlenül bizonyítják magának a folyamatnak a fennállását. Az egyén és csoport viszonyában a

későbbiekben váltakozott az igenlés és a tagadás - kétségtelenül párhuzamos jelenséggé alakult addigi kizárólagos jellegük. A "másként cselekvés" és az egyén létrejötte egymásból fakadó s egyidejű mozzanat volt (érdekessége: olyannyira törzsfelföldési elem, hogy az egyedfelföldés során megismétlődik). Megszületett tehát az akarat, mely már születésekor igenlő és tagadó, követő és másként-cselekvő. Születése a tudat, az emberi tudat születése.

Az eddigi hosszmetzeti, történeti megközelítést elhagyva, ugyancsak vázlatos szinkron szemléltetéssel felmutatható, hogy a különböző emberi kultúrák mítoszaikban, világ-elgondolásaikban eltérően ítélik meg a fenti kettősséget. Csak két ellenpontot említve: a kínai univerzalizmus a dolgokat s a világot az ellentétek, ellentétes tulajdonságok egységnek tekinti, melyek nemcsak egymást feltételezve s együttesen adják a tökéletes egészt, de mindegyik önmagában hordozza ellentétének részeit is. (Ennek jelképe a Jang-Jin jel.)

Ettől eltérően ábrázolja az ellentétek világát a zsidó-keresztény kultúra: a jó és a rossz, Isten és a Gonosz ellentéteként. Keresztényi kultúránk tehát érték-kategóriák megteremtésével elsősorban morálisan közelít - a kínai univerzalizmus nem vezeti be ilyen korán az érték-kategóriát. A keresztényi gondolkodás az alkotást isteni, a pusztítást ördögi tettként értelmezte, bipolaritása meglehetősen merev.

Az igenlés és tagadás hasonló előjelekkel szerepel a madáchi műben is. Bizonyos, hogy a - szintén keresztény kultúrában létrejött - hegeli filozófia hármassága is szerves építőeleme a Tragédiának, mégis: az önálló költői világot teremtő Madách nem törekedett összegző szintézisre, hacsak nem magát költői világot tekintjük annak. Az igenlés és tagadás harca függőben marad, s Madách Tragédiájában az igenlés körét Ádám, az ember-hős képviseli.

De visszatérve a fejezet elején felvázolt történeti folyamatra s az azt követő rövid, jelzésszerű szinkronikus szembeállításra. Lucifer és a tagadás szerepének elemzésével szeretném illusztrálni, hogy a másként-cselekvés és polarizáció útján létrejövő embert európai-keresztény kultúránkban meglehetősen bipolárisan, türelmetlenül s mindenképpen ítélkezően szemléljük, holott, mint azt más kultúrkörök mutatják, létezhet harmonikusabb, kevésbé ítélkező s így előítéletektől is mentesebb világkép és morálrendszer.

Magyar jelenidő. Ádám nagykorú. Az igenlés

A Konstantinápoly színben Ádám visszaretent az uralkodó vallássá emelt keresztény hit eltorzulásától. Meglátta a hit és szeretet misztifikálódásának értelmetlenségét és kegyetlenségét - a máglyahalált és a zárdát.

A Tragédia történelmi jelenetei közül időben a konstantinápolyi és prágai színek követik egymást legszorosabban. Madách ezúttal nemcsak logikai-gondolati lépéssel, hanem konkrét

elemmel kapcsolja össze a két történelmi jelenetet. Még ég egy máglya - az előző borzalmak nem értek még véget. Az instrukcióban "egy eretnek máglyája" szerepel, ám a szín nyitó mondatában így kérdez az első udvaronc:

"Ki az megint, ki ottan fütözik,
Eretnek vagy boszorkány?"

Ez a kérdés tágítja az előző szín világát. Ott kizárólag eretnekek pusztultak máglyán, eretnekek, vagyis a kanonizált vallással szembehelyezkedő hitvitázók. A történelem folyamán azonban követték őket a bájolással, ördögi szövetséggel vádolt boszorkányok, majd utánuk következtek az újabb titkok tudói - a tudósok.

A folyamat szintén egyfajta polarizáció jelzőrendszere. A középkor előbb egységes keresztény valósága kiépítette világi és szellemi birodalmát - az egyházat és a teológiát. A teológián belüli "nézeteltérések" vezettek hitvitákhoz, magyarázatbeli különbségekhez. Ez esetben mindkét fél Istenben hitt, de az Egyház szerint a "másik" helytelenül - ők voltak az eretnekek. A boszorkányok bűnül mást róttak fel, mégpedig azt, hogy ők másban hisznek, a Pokol urát szolgálják, ezért kellett pusztulniuk. Mindkét esetben a teológia szolgált szilárd bástyául a "viták" eldöntésére; a kor egyetlen szellemi szférája, az egyetlen, ahol képzett gondolkodókat találhatunk - a kor egyetlen tudománya a teológia.

Az újkorban ez a monopólium megszakadt, helyesebben éppen akkortól számítjuk az újkort, amikor az új tudomány, új gondolkodás első bizonyítékát vélte felmutatni, Kolumbusz útjától, vagyis a Föld gömbölyűségének feltételezett bizonyításától. A XVI-XVII. században következett be tehát az addig homogén tudás polarizációja: szétvált kanonizált és nem-teológiai világrépre. Az egyház világi hatalma azonban ekkor még olyan erős, hogy központilag is képes volt üldözni támadóit, a világi hatalma ellen szegülő reformátorokat és a világrépét támadó csillagász-gondolkodókat.

Egyetlen ország kivétel: Anglia. VIII. Henrik szakítása Rómával utat nyitott a tudományok fejlődésének - mennyire más körülmények között dolgozhatott az ellenreformációtól nem zaklatott Francis Bacon.

Ám Madách nem Bacont választotta, s ha az angolokra tekint, Ádám minden bizonnyal Morus Tamásként jelenik meg, tudósként, aki az udvar szolgálatába áll s a kettő összeegyeztethetlensége miatt bukik el. Madáchot saját gondolatrendszere inspirálta - Ádám és Lucifer nem az emberiség valóságos történelmét járják be, pontosabban egy-egy színben nem a szín által bemutatott egyetlen helyszínen és időben vannak jelen. Minden szín sűrítés - ahogy látható volt Athén esetében is - egy-egy erkölcsi-gondolati világrép koncentrátuma és példája, sőt Lucifer közreműködésével fonákja is.

Konstantinápoly volt a hit és szeretet megkövülésének, misztifikálódásának helyszíne.

A prágai színek a tudást, a tudományt vetik vizsgálat alá. A tudományt, ami - miként az előbbi eszmények - misztifikálódott és elszigetelődött. Ádám, aki a tudásban bízott, magára maradt. A két prágai szín helyszíne s szereplői azonosak, a két szín azonban egyetlen korszaknak két fázisát ábrázolja: a kérdésfelvetését és a válaszét. A kérdésfelvetés a magányos tudós, a magányos alkotó kérdése.

"Kétséges rang-e hát szellem, tudás?
Homályos származás-e a sugár,
Amely az égből homlokomra szállt?"

Kérdi Ádám-Kepler, s a kérdés az 1860-as évek magyar alkotóinak is fájó dilemmája. Magányosak, elszigeteltek ők is, hosszú már a csönd, s belül égetnek még 1849 hősi máglyái. Kínzó a mozdulatlanság. Ha vázlatosan is, érdemes illusztrálni ezt a kiszakítottság, tehetetlenség érzetével küszködő kortárs költők korabeli verseinek néhány részletével.

Vajda János, 1860:

"Ne félj szívem, derülj, vigadj,
Szegény bús rabmadár.
Nem örök a hó, sem a fagy;
Fogságod majd lejár.

Most egyedül vagy, a világ
S az emberek között,
Mert hisz az embertársaság -
Az a te börtönöd.

Sejtem, hogy eszközök vagyunk csak
S e gyarló élet nem a cél.
De átka van csak e tudatnak;
Tovább, jobb hitre nem segít."

(Tavaszi felé)

Arany János, 1861:

"Az óra lüktet lassú percegéssel,
Kimérve a megmérhetetlen időt;
Ébren a honfigond virasztva mécsel,
Homlokra összébb gyűjti a redőt.
Vajúdni meddig tart még e világnak?
Sors! óraműved oly irtóztató:
Hallom kerekid, amint egybevágna:
De nincs azokhoz számlap, mutató."

(Magányban)

A mozdulatlanak tűnő kor bénító alkotói válságot okoz. Az első prágai szín e kornak, a magyar jelenidőnek színe, a várakozás állapota. Madách, saját életéből merítve, súlyosbítja az alkotó gátjait magánéleti szférájának nehézségeivel is. Fráter Erzsébet-Borbála értetlen, megalázó viselkedését azonban a kornak rója fel - az alkotni vágyó Ádám ennél emelkedettebb kérdésekkel küszködik.

"Oh, jő-e kor, mely e rideg közönyt
Leolvasztandja, s mely új tetterővel
Szemébe néz az elavult lomoknak,
Bíróul lép fel, büntet és emel"

Ezután következik Ádám víziója a forradalomról, amely azonban álom csupán s nem a válasz maga, éppen mert saját jelenidejére kérdez Madách. Kihallatszik ez Vojtina Ars poétikájából is, mintha pontosan a Tragédián töprengene Arany János 1861-ben:

"Jelennek ír, ki a jelenben él,
- mondom - közöttünk hisz, szeret, remél,
Küzd, vágy, remeg, örvend, szomorkodik:
Mért élne visszább, vagy húsz századig?"

A választ tehát az ébredő Ádám, s nem előbbi álma adja meg. Ádám, aki a második prágai színben immár önálló olyannyira, hogy ő, s nem Lucifer tanít. Ébredésekor hevül még, de mégis józan összefoglalása:

"Tehát csak álom volt, és vége van.
De nem mindennek. Az eszmék erősbe-
k
A rossz anyagnál. Ezt ledöntheti
Erőszak, az örökre élni fog."

Majd ezután megvallja ars poétikáját.

"Attól ne tarts, hogy mig eszményesítség,
Kifogsz az élő nagy természetben.
De a szabályt, a mintát hagyd pihenni.
Kiben erő van és isten lakik,
Az szónokolni fog, vés vagy dalol,
Ha lelke fáj, szívrázóan zokog,
Mosolyg, ha a kéj mámorát alussza.
S bár új utat tör, bizton célra ér.
Művéből fog készíteni új szabályt."

s a Tanítvány kérdésére

"És mind e munka elveszett hiába?"

így felel:

"El nem vészett, mert épp ez ad jogot
Most már megvetni minden csábjait.
Ki még nem nézett a vésznek szemébe,
Ha hátrál, gyáva. A próbált vitéz
Bátran mellőzi a kötekedőt,
Bátorságához nem férhet gyanú."

Íme Madách ars poétikája. Az igenlés ars poétikája, válasz a kor válság-világára, válasz az emberi tudást, alkotó tehetséget megkérdőjelező Lucifernek.

Madách a Tragédiával az igent választotta, nem kétséges azonban, hogy magának a műnek megírása nagymértékben járult hozzá alkotói magatartásának és hitvallásának kialakulásához. A mű egy ponton túl alkotóját is alakítja csakúgy, mint önmagát.

Lucifer a prágai színekben csendes vereséget szenvedett, szerepe cinizmusra és közönyre

korlátozódott, melyet Ádám öntudatra ébredő alkotóereje elsöpört. Ez Madách felelete a magyar jelenidő kérdésére - a következő színektől már jövőidejű a Tragédia.

A fétis

Az álom. Ádám még egyszer népvezérré, eszméket hirdető hőssé álmodja magát. De immár egyedül - Lucifer nem tart vele. Ott van ugyan mint bakó, de nem szólal meg.

Párizs az egyetlen olyan szín, ahol a tagadásnak, kiábrándulásnak, Lucifer örökkön-okos megjegyzéseinek nem jutott hely. Így nem csak "álom az álomban" jellege, de effajta egyedisége is megkülönbözteti a többi történelmi színtől. Megkülönbözteti és elkülöníti. Ez is egyfajta elszigetelés - elszigetelés a "valós" történelmi színek folytonosságától - mégis más, mint a konstantinápolyi vagy a prágai színek esetében. Ott a szeretet és a tudomány izolálódott, mindkettő valódi helyétől, megfelelő társadalmi környezetétől s funkciójától megfosztottan jelent meg.

Ezúttal az elszigetelt tartalmi elem, a forradalom egy teljes szint fog át. Az elválasztás pedig, eltérően az előbbiektől, pozitív jellegű. Lucifer említett háttér-szereplése például nem ellensúlyozza Ádám hevülő aktivitását. Ádám bukik, de nem csalódva.

"Bakó, ügyes légy - órjást vesztesz el."

Az elkülönítés nem izoláció, hanem magasba emelés, az előzőekkel ellentétes irányú.

Nemcsak Madách, "korának szelleme" kívánta ezt így. A bukott forradalom égető seb, túl közeli múlt és ezért féltett fétis. Ha elbukott is nagy volt - az 1850-es, 60-as években ez a fájó emlék még nemzetösszetartó erő. Ezért a fetiszizálás, ezért nincs helye kételkedésnek, ördögi szónak a forradalmi színben. Madách megőrzi mind a forradalom szentségét, mind az erkölcsi hős, az emberi értékeket megtartva változtatni akaró morális népvezér mítoszát.

A forradalom megtámadhatatlan fétis, mely felett ott állhat ugyan Lucifer baljós árnya - azonban cinikus kételkedése ellen még véd a kor, melynek sajnó nosztalgiája erősebb annál.

Önellentmondások

A londoni színnel a kor európai jelenidejébe érkezünk. Szereplők eddig nem látott árja s tarkasága vonul fel, ez a Tragédia leghosszabb jelenete.

Keretes szín, mely a teremtés-kerethez hasonlóan teremtett világát foglalja magába. Összefoglalás, horizontális, vagyis keresztmetszeti összefoglalása az eddig felbukkant világoknak - ezért a sok szereplő s ugyanezért lesz elegendő a következő falanszter színben egyetlen ember, a Tudós a vertikális összefoglaláshoz: ő majd az időben szemlélve vetíti Ádám elé az addigi történelem eredményeit.

London a kivívott szabadság színe, Ádám úgy lelkesül, mint maga az Úr a teremtés idején: hisz előtte most saját világa zúg.

"Ez az, ez az, miért mindég epekedtem,
Pályám mindeddig tömkeleg vala,
Az élet áll most teljesen előttem,
Mi szép, mi buzdító versenydala."

Lucifer újra munkába kezd hát s ahogy a Tragédia elején az Úrnak, most Ádámnak szándékozik bemutatni: a teremtés értéktelen haszontalanság. Kiábrándító munkálkodása itt a legördögibb, ellentmond mindennek, még önmagának is, ha kell.ő maga viszi le Ádámot a nép közé, hisz

"Ha ily magasról nézzük s nem zavarnak
Nő-könnyek és egyéb hitvány fogalmak"

minden szépnek tűnik. De vajon nem éppen Lucifer küzdött-e mindeddig az ellen, hogy Ádámot a nő-könnyek megzavarják? Mert az mindeddig az ördög ellenére volt - emberi esendőség csupán, emberi vonás, mely Ádámnak mégis szép, mégis érték maradt. Most azonban azért vonultatja fel az emberi tulajdonságok tárházát a sátán, hogy Ádámot meggyőzze: korlátok nélkül kibontakozva az ember megvetendőbb lesz, mint addig bármikor. Látható, hogy paradicsomi érvét -

"Nemes, de terhes önlábunkon állni"

- immár másodszor forgatja ki. Londonban, a madáchi kapitalizmus-képben az ígért nemesség nincs sehol, vagy ha felvillan is, lerántja ő maga, a tagadás szelleme. Lucifer működése tehát e színben ellentmondásokkal terhes.

"Hol életünknek édes tarkasága?
Többé nem tenger küzdő fényes árja,
Síma mocsár csak, békával tele."

Inti a hevülő Ádámot a keretrész elején - de ezután nemhogy a legeslegtarkább történelmi

jelenetet láttatja vele, de még ő maga is többször belefelejtkezik. Különös tehát, hogy mást mond és mást mutat, de ezt még meg lehetne indokolni. Ez esetben Lucifer kifejezetten becsapja Ádámot, főként mert pontosan tudja, mi undorítja ember-hősét, s így mindig azt mutatja fel.

Azonban ennél súlyosabb ellentmondás is található itt, a keret-rész második, záró jelenetében. Lucifer önként - hiszen Ádám már megelégtelte a látottakat s új utakra készül - felnyitja társa szemét.

"Nézz hát egy percre szellemi szemekkel,
És lásd a munkát, melyet létre hoznak
Csakhogy nekünk ám s nem kicsiny magoknak."

Felmerülhet a kérdés, hogy miért rendezi meg ezt a jelenetet Lucifer s erre is van egy válasz: hogy a halállal, az apokalipszis-látomással Ádámot még jobban elriassza, figyelmeztetve halandó voltára, az élet és halál egymást kiegyenlítő változhatatlanságára. Azonban ezen túl miért mutat rá ő maga, az ördög, a síron átlépős dicsőülten felemelkedő Évára? Miért hoz fel s állít Ádám elé ily szimbolikus, múlandóságot nem ismerő örök értéket? Ezt az önellentmondást már nem lehet Lucifer figuráján keresztül s kizárólag az ő szerepére támaszkodó állításokkal megmagyarázni.

A magyar tragédia

Madách ars poétikája az igen, az alkotás, ennek egyik kulcsa ő maga s másik korának szelleme. A londoni szín ezt a problematikát újabb kérdésekkel magasabb szférába helyezi. Miért szükséges egyáltalán, hogy Madáchnak választania kelljen? Miért ennyire bipolarizált, igenlésre és tagadásra építkező Madách Tragédiája s ars poétikája? Mert olyannyira jelen van e bipolaritás, hogy másik sarkpontja is feltalálható a műben, amint Lucifer mondja épp a londoni Tower bástyáin:

"S míg emberszív van, míg eszmél az agy
S fennálló rend a vágnak gátat ír,
Szintén fog élni a szellemvilágban
Tagadásul költészet és nagy eszme."

Tehát a költészet - itt Lucifer szerint - tagadás, míg "fennálló rend a vágnak gátat ír."

S ezen második ars poétika elfogadása után Ádám-Madách egy olyan rendből ábrándul ki, mely nem szab gátat, sőt éppen azért ábrándul ki. Ismét olyanra vágyik, mely

"Közös erővel összeműködik".

Különös kutyaszorító ez: ha nincs gátló rend, akkor bántó káosz keletkezik, aminél jobb volt amaz. Ám a káoszt legyűrő új rend költészete ismét tagadni fog. Ez látszólag balgaság - mégis ez a kulcsa Madách bipoláris világának s az előzőekben említett, önmagának ellentmondó Lucifernek is.

Madách igen-nem viszonylatokban vizsgálja a költészet, a költői magatartás szerepét. Az alkotást választja, mert az ő esetében épp ez a tagadás - a nemzet elnémitésének és elnémulásának tagadása. Alkotni, küzdeni kell, újraalkotni és újraküzdeni. Kérdésselvetése tehát a magyarság történelmében s aktuálisan akkori történelmi helyzetében gyökerezik. S ugyanebből ered, hogy Madáchnak el kell vetnie a londoni szín lehetőségét, a kapitalizmus általa ábrázolt világát.

Madách értéket keres s az ő értékei mindig a fennálló rendtől függő, ahhoz viszonyuló erkölcsi értékek. Támogatás vagy szembehelyezkedés. Madách - és általában a magyar alkotó - számára ismeretlen az a világ, ahol a fennálló rend nem ír gátat a vágyak - hisz ilyet még nem tapasztalhattak soha. Ezért idegen Ádám számára a londoni szín tarkasága, a szabadversenyek kapitalizmus határtalan polarizáltsága. S mint egykor Lucifer a teremtésben, úgy Ádám most e társadalomban keresi s kéri számon a szerinte hiányzó "összhangzó értelmet". Pedig van összhangzó értelem, sőt, az ábrázolt társadalom igen erős. Ádám és Lucifer egyedül itt sétálgatnak jelmez nélkül, a tarka tömegben fel sem tűnnek. De az erő nemcsak a sokféleség megtűrése. Ez az egyetlen szín, ahol a társadalom kiveti magából Ádámot és Lucifert. Ádámot ugyan már többször ki kellett menteni s később is szükség lesz erre, de figyelemreméltó, hogy Londonban még Lucifert is rajtakapják. Azt, hogy Éva nyakáról gyíkokként peregnek le Lucifer ékszerei, még a szentkép vallásos-mágikus hatásának tulajdoníthatjuk. Azonban a cigányasszony is, kinek e csodáról nincs tudomása, rendőrökkel közeledik:

"Hamis pénzt adtak, itt kell lenniök,
Higannyá olvadt markomban."

Ez esetben kisebb jelentőségű, hogy Lucifer csodája nem tudott megtéveszteni egy halandót, hiszen Madách ezt nyilván még az előző csodás elem megerősítésének szánta. Ennél jóval fontosabb, hogy ebben a látszólag kaotikus világban a szereplők közül az egyik, sőt a legalantasabb, egy koldus érdekeit maga a társadalom ügyeli ilyen éberem. Különös tehát, hogy Madách egy ennyire önlábán megálló társadalmat elvet, kétesnek, értéktelennek tart. S még

ennél is különösebb az az érték, amit e "megbukott" társadalommal szemben felmutat.

Éva - az előbb már említett, dicsőülten felemelkedő Éva - ő ez az ellenpont, az érték mely dicsó és örök. Madách erejének, hitének láthatóan a szeretet a másik forrása s e tekintetben sok későbbi költő lett követője. A magyar költészetben a szerelem, a nő "kétes létben a bizonyossá", - örök megtartó erővé és támasszá emelkedik. Az élet legfontosabb, alapvető elemei - mint láttuk, az alkotás és a szerelem - értékelődnek át és nyernek sajátos helyet a magyar közegben.

Eszme és lét. A higgadt gond

A falanszter szín tükrözés: az eddigi történelmi színek tükrözése. Még létezik egy társadalom, mely megpróbálja összegezni - saját fennmaradása érdekében - az addigi társadalmak eredményeit.

Lucifer a Tudós segítségével vertikális, kronológiai összefoglalást tár Ádám elé két részben, a múzeum és a sétaóra során. A falanszter megfelelőnek tűnik egy ilyen áttekintés és összegzés megteremtésére, hiszen a tudomány örökösödik felette, az irányítja - legalábbis így vezeti be Lucifer a színt, így válaszol Ádám előző, londoni kívánságára, melyben összhangozó értelmet óhajtott.

Ahol felbukkannak tehát, "egy nagyszerű falanszter udvara". A szín során kiderül azonban, hogy ez a nagyszerűség csak díszlet, Lucifer ismét félrevezette Ádámot. Kiderül, hogy a falanszterben nem az értelem diktál, hanem a szükség - az értelem pusztán szolgája ennek. Ismét bipoláris valóságképpel küzd meg Ádám. Ezúttal a Lét próbál uralkodni az Eszmén - a falanszter-jelenet ellenpólusa a fáraó-színnek, melyben a Eszme emelkedett magasra, mit sem törődve a Léttel, milliók létével. Ismét felvillan az ádami totalitás belső feszülése, de most összemberi szinten: Ádám csak néző, míg néző lehet.

A totalitás három eleme - lét, szeretet, értékteremtő lényeg - közül kettő állandó küzdelemben állt a Tragédia eddigi, történelmi színei során is. Hol az értékteremtő lényeg vagyis az eszme kerekedett felül, hol a lét uralkodott, mint például a legutóbbi, londoni színben. A szeretet-szféra örökkön visszatérve nem társadalmilag, hanem Ádám érzelmein keresztül hatott. Madách igen szigorú logikával épített a szférák küzdelmének diszharmóniájára, ennek egyik példája a római szín, ahol épp e küzdelem hiányával okolható a halál, a pusztulás megjelenése.

A tizenkettedik, falanszter színben a lét már közvetlen veszélyben forog, így itt ez a küzdelem oka. Az ok a lét, pontosabban az emberiség közelgő nem-létének veszélye s ebből következően a szembeállítás az eddigiektől eltérő szinten áll. Az emberi tudás megpróbál önmaga is létfenntartó elem lenni, azonosulni a léttel - s felveszi a harcot minden más emberi értékteremtő kísérellettel. Ily módon kerül szembe a lét - és a lét által determinált "társadalmi"

gondolkodás - az eszmével, a mást-akarással s arra törekszik, hogy megszüntesse azt.

Lucifer olyan társadalmi állapotot mutat Ádámnak, amelyben a szükség diktál, nem pedig, amelyben Ádám vágya szerint, az önkéntes, összehangolt emberi értelem uralkodik. Ezért mozog ilyen idegenül Ádám a falanszterben: eddig mindig akartak valamit az általa ismert emberi lények és társadalmuk is, mindig volt valami emberi eszme, hajtóerő, természettől megkülönböztető független akarat.

A falanszter Tudósának nincs szabad akarata, társadalmának nincs létfenntartáson túlnövő eszménye. Az egyetlen úr: a "higgadt gond". Ádám s a XIX. század számára ez az eszmétlen, kötött világ tökéletesen idegen. Madách költői történelem-barangolását a szabad akaratra építi, úgy tűnik, mintha a történelmi-társadalmi változásokat elhatározások, felbuzdulások okoznák, megútna egy-egy formációt; s e változásokat vagy azok sikertelenségét a kor szelleme döntené el. Távoli fogalom még a szükség és a szükségszerűség - fennálló dilemma: véletlen vagy végzet.

Lucifer veszít. A teljes becsapás

Ádám, a falanszteri vendég nem tud azonban idegen maradni. Elragadja őt amit már csaknem feledett, totalitásának harmadik szférája, a szeretet. Lucifer sikeresen harcolt Ádám emberi értelemben vetett bizodalma ellen - a finom szál azonban kicsúszott kezéből, olyannyira, hogy előbb az álomképet kénytelen megdermeszteni, majd végül az egész jelenetnek gyors véget kell vetnie. A tagadás szelleme az eszme ellen támadott s teljes sikerét csak "az édenkertnek egy késő sugára" hiúsította meg. Okulva ebből magával ragadja Ádámot és kiszakítja minden környezetből.

Az úr jelenetben Lucifer nemcsak a földtől és a társadalomtól, hanem előző sikertelenségeinek egyik okozójától, Évától is megfosztja, elszigeteli Ádámot. A szellemiség, az eszme nevében repíti ember-hősét "magasb körbe" - oda, ahová Ádám a falanszter szín léthez tapadt világából elvágódott. A dualista test-lélek elképzelés kísérleteként vonja magával szellemvilágába a magát rész-istennek, rész-szellemnek képzelő embert. S Lucifer tanítványa eleget harcolt ahhoz, hogy még a föld szellemével is vitába szálljon, hisz már végső titkokat kutat.

Ám ez a misztikus, végsőnek tűnő út épp mesterét leplezi le s buktatja meg. Leleplezi, mert kitűnik, hogy Lucifer Ádám pusztulását sikernek venné. Ha már egyéb módja győzelmének nincs - és elbukik, mert nála erősebb szellem s hatalom a lét maga. Az élmény Ádám számára nem ez, ő erről szinte mit se tud. De eljut érték-kereső gondolkodásának sajátos abszolút pontjára: a lét és érték eddig elkülönített kategóriáinak egyesítésére.

"A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja a küzdés maga."

Úgy tűnik, Lucifer kísérlete elbukott. De az ördög nem - sőt, ez a szín egészében mégis az ő célját szolgálja. Mert Ádám alszik s álmában, ezt Lucifer is tudja jól, nem lehet elpusztítani. Bámulatos tehát, hogy Lucifer Ádám álmában eljuttassa saját bukását, melyben ember-hőse látszólag sérthetetlen s ezzel a rendezéssel vezeti Ádámot felébredése előtt a végső elbizonytalanítás felé: a becsapás teljes.

A gyökerek elszakítása

Ádám újra él és újra bízik, hiába volt minden ördögi szellem-érv, kiábrándító magyarázat: még mindig s újra szenvedélyesen szereti az életet, büszke ember-voltára, alkotóképességére. S mindenek felett tiszta és ártatlan maradt. Nem adta el lelkét Lucifernek, mindvégig vitatkozott vele, a vitákban csüggedve vagy lelkesülve. Értelmére hatott ugyan a sok tapasztalás, lemondott végül minden nagyról - de gonosszá nem lett. Nagyok voltak ellenfelei is, akikkel ő küzdésre csatába szállt, hogy a tanok harcát megélje. Az ellenfél nélküli "törpe korban" sőt korokban idegenné, elszigeteltté vált. A forradalmi Párizs leglelkesebb élménye, harcokkal teli s ezért bukásában is dicső, hisz "az erő nyomá rá bélyegét". Ezt a hitet - magát a hitet kell Lucifernek megdöntenie. Meg kell fosztania Ádámot a küzdés lehetőségétől, mert míg él hite s a küzdelem lehetősége ő mindig célt, eszményt teremt magának. Az ördög lét elleni támadása - látszólag - nem sikerült, de Lucifer ennél pusztítóbb, mélyebbre hatoló csapásra is képes.

A tizennegyedik, eszkimó-színben támadást indít Ádám totalitásának két másik szférája ellen, hogy ezzel megdöntse az ember-hős hitét, értelmetlenné és visszataszítóvá tegye pusztá létét.

Előbb megtört aggastyánná változtatja Ádámot, akiben már eleve csak pislákol az élet s bármi vágy, majd egy nagy előadással támad. Az embert állatsorba alacsonyítja le, féreggé, akinek nincs egyéb gondolata, mint létének tengetése - Ádám szemében többé nem ember tehát. De Lucifer sújt egy másik, végső-nagy érveléssel is: az ádám totalitás harmadik hordozóját, Évát s vele a szeretet-eszményt is lerántja e visszataszító, állati eszkimó-létbe.

Így az űr és eszkimó jelenetekben Lucifer teljességében támadta meg Ádám s az Úr igen-világát. Ám harca még nem dőlt el s nem ért véget. Ádám e szavakkal kívánja ébredését:

"Vezess jövőmből a jelenben vissza,

Ne lássam többé ádáz sorsomat:
A hasztalan harcot. Hadd fontolom meg:
Dacoljak-é még isten végzetével."

A tagadás pusztító munkája elszakította Ádám hitének gyökereit, totalitásából létének vékony fonala maradt meg csupán.

Pusztulás és alkotás. Az ember pártján

A tagadás, pusztítás szelleme, Lucifer vezette-vonta Ádámot egy tucat szín során s a tapasztalások hatása alatt most az ember üresen, kiábrándultan áll. Oda van hite - "szivem megtörött" - immár mindenben kételkedik. Elérkezett Lucifer ideje. Most állíthatná maga mellé Ádámot.

De Lucifer - Madách Lucifere - már nem elég erős ehhez, totális támadása utolsó fellobbanása volt. A Tragédia Lucifere 'ingyen' adta a tudást az emberpárnak s ezután - noha az öröklét fáját az Úr visszavette tőle - kísérletet tett arra, hogy pusztán a tudás fegyverével fordítsa el az embert istenétől. Az értelemre támaszkodott, amikor kiábrándított, mikor lehűtötte Ádám hevülését, meggyőzve őt az alkotás hiábavalóságáról, az emberi lét reménytelenségéről. Ugyanígy láttatta meg vele azt is, hogy a küzdés egykoron majd állati szintre süllyed s lelepleződik az Úr által teremtett világ, az Úr által teremtett faj létének értelmetlensége.

De nem mutatott meg semmit saját világából, csupán csontvázakat, halált és boszorkányokat. Nem avatta be Ádámot a pusztítás titkaiba, a rombolás örömébe, nem adott olyan - negatív - eszményt, amelyet Ádám is követhetett volna. S a történelmi színek során Ádám mindvégig teremtő, előremozdító hős volt, mintha ő mindig jót akart volna, csupán a környezet s a kor lett volna gátja. Mintha az Ember mindig jóra vágya s egyedül az értetlenség lenne ellenfele. A valódi történelem folyamán legalább annyi gonosz hőst találunk, mint jót – de a Tragédia nem a történelem.

Az alkotást, igenlést valló, keserűen is emberpárti Madách nem azonosította hősét a történelem egyetlen gonosz figurájával sem: azok mindig a madáchi Ádám ellenfelei. A pusztító ember eszménye egy csaknem elpusztult országban fel sem merülhetett. Az egyetlen dilemma: pusztulás vagy alkotás. Madách az alkotókkal vállalt közösséget - ez ismét a magyarság akkori történelmi helyzetéből fakad. Lucifere kiábrándító, de nem alávaló - így Ádám csak a kételkedésig jut el s a sátánhoz nem áll át, hisz Madách ott nem is mutat fel számára helyet.

Az ő ember-mítosza a létért és értelmes létért küzdő, teremtő-ember mítosz. A 'jó és gonosz', a meghasonlott s meghasonló ember mítosza, az élveboncolás kíméletlenül önelemző világa csak később jelent meg rövid időre a magyar irodalomban. Madách művében Ádámnak hiába része Lucifer - hisz Luciferből is s így mindkettőjükből hiányzik az igazi sátánosság, a poklot teremtő, belülről ember-ellenes, emberi gonosz.

Ádámot a Tragédiában Lucifer hozta mozgásba. Ő vezette végig a színeken, örökös ellentmondásával ő tüzelte Ádám más-akarását, s kérdéseire nemcsak válaszolt, de újabb kérdésekkel felelt, nem engedve, hogy az ember-hős megállapodjon.

A fölébredő Ádám tanácstalan és kiábrándult, egyetlen mozgatóereje: hite szabad akaratában. Ám ez már eszme nélküli tehetetlenségi erő, s mivel Ádám csak két lehetőséget ismer - küzdeni vagy pusztulni - álmából ébredve úgy tűnik, csak a második lehetséges. Ekkor közbelép azonban egy másik, hatalmasabb erő, az egyetlen végzet, a lét. A lét, ami az Úr adománya, ami ellen Lucifer is hiába küzdött. E végzet, a teremtés folytonosságának végzete állítja meg Ádámot, hisz tette hiábavaló lenne.

Így a Tragédia végén erőegyensúly jön létre. Az eddig ható negatív luciferi erő Ádámot - totalitásának megbontásával - pusztulása felé lökte, de most a szembeszálló, megtartó pozitív erő, a lét semmissé tette mind e negativitást - függő helyzet jött létre: az Ádámra ható erők kiegyenlítődése folytán megállt a Tragédia eddigi mozgása.

Az Úr válasza. Lebegtetés

Az egyensúly létrejött - de a megbontott ádám totalitás még újraegyesítést kíván. Ennek egyetlen módja egy újabb, áttekintő tükrözés lehet, hiszen Lucifer igen alapos érték-pusztító tevékenységét kellene most ellensúlyozni, hogy a részekre hullt totalitás helyreálljon. Erre tesz kísérletet az Úr s az angyalok kara - Madách - a Tragédia utolsó soraiban.

"Uram, legyőztél" - szól Ádám s veresége az egyéné, ki fölött végzete győz. Ám az ő bukását éppen önnön nemének, az emberi nemnek megszületése, győzelme okozta. Feltett kérdése már nem csupán Ádámé, de az Emberé. Eddig saját sorsaként vizsgálta harcait, tudnivágyása csak erre terjedt ki: először az úr jelenetben szólt embernemről, s ott is még szimbolikusan. Az utolsó szín kérdésfelvetése azonban már világosan két részre tagolódik Ádám végső, nagy kérdés-sorozatában:

- (1) "Oh mondd, oh mondd, minő sors vár reám:
E szűkhatárú lét-e mindenem,
Melynek küzdése közt lelkem szűrődik,
Mint bor, hogy végre, amidőn kitisztult,
A földre öntsd, és béigya porond?
Vagy a nemes szeszt jobbra rendeléd?"

- (2) Megy-é előbbre majdan fajzatom,
Nemesbedvén, hogy trónodhoz közelgjen,
Vagy, mint malomnak barma, holtra fárad,
S a körből, melyben jár nem bír kitörni?"

Az egyén kérdése (a túlvilági lét) s a faj kérdése (a fejlődés) egyesül tehát, de az utóbbi már összegző módon kíván feleletet a mű egészének eddigiekben felvetett kérdéseire.

Az Úr válasza felidézi, szinte megismétli a Tragédia eddigi felismeréseit s ennyiben tükrözés. Visszahelyezi például a "föcsavart", a kegyeletet, melytől Ádám maga rugaszkodott el:

"egy szózat zeng feléd
Szünetlenül, mely visszaint s emel."

Majd Ádám mellé állítja Évát - a második szférát - támogatóként, külön világának költészetéül. És mint az a történelmi színekből következik, a Tragédia Ádámjának totalitása különös elemmel teljeseedik ki. A jótékony korlát ez, mely titokként magának tartja meg válaszát s mely nem más, mint a bizonytalanság tudatállapota: minden eredmény és vég örök elrejtőzése.

"Ha látnád, a földön mulékonyan
Pihen csak lelked s túl örök idő vár:
Erény nem volna itt szenvedni többé.
Ha látnád, a por lelkedet felissza:
Mi sarkantyúzna, nagy eszmék miatt
Hogy a múltó perc élvéről lemondj?"

A befejezéssel tehát Madách nem továbblép, hanem a fenti bizonytalanság-tudatállapot rögzítésével visszahajlítja a Tragédia ívét a tudás előtti színekhez.

"Ah, értem a dalt, hála istenemnek!"

Ismét Éva ért tehát, Ádám csak "gyaní" - mert Éva elfogadja a függést, a jótékony korlátot, míg az emberi léttel elégedetlen, szellemi-isteni iránt vágyakozó Ádám számára épp e korlát az első és egyetlen, leküzdhetetlenségében fájdalmasan kínzó gát.

A Tragédia ívét s világát így lebegteti önmagába záruló körként Madách. Az emberi nem megbontott totalitását s kereső-kiábrándult XIX. századi állapotát kapcsolja vissza és ábrázolja egy szükséges újratemtés kiinduló állapotaként.

Az isteni, nagy szféra bezárult - az ember kívül rekedt, de él.

Gondolatok - dedukció

Hit és tudás

"Hét napon ült Buddha a megvilágosodás fája alatt, és élvezte a megváltás boldogságát, majd hosszabb időt töltött a környéken más fák alatt. A legenda szerint ezekben a napokban megkísértette Mára, az ördög. Mára, aki a Magasztost fenyegetésekkel és ígéretekkel már korábban is rá akarta venni, hogy hagyjon fel az igazság keresésével."

Egy másik kísértés, egy másik kísértő ördög-figura. De a buddhizmus Lucifere, Mára éppen az ellenkezőjére próbálja rávenni Buddhát, mint a zsidó-keresztény mítosz sátánja. Buddha megvilágosodva tanítani szeretne, és ezt szeretné megakadályozni Mára - Lucifer pedig éppen megfordítva, arra törekszik, hogy Ádám tanulni, gondolkodni kezdjen. Mert míg a buddhista tanítás a világhoz közelebb juttató, megnyugvást kereső hit, addig a kereszténység a világot megismerni akaró törekvésektől eltérő jellegű gondolatrendszer. A világnézet évszázadokig mereven védelmező egyház elzárkózott az általánosan fejlődő gondolkodás és a keresztényi hit áthidalásának megnyugtató kidolgozásától. Így e kultúrkörben a hit, a boldogságkeresés és a tudásvágy, a tudomány feszültségbe kerültek. A hit és tudás egysége megszakadt s a vallás és tudomány kettőssége nemcsak oppozíciót hozott létre, de meghasonlást is okozott.

S a szakadás nem oldódott fel később sem - különböző korokban sokféle módon próbálkoztak gondolkodók filozófiai vagy költői úton az egység újbóli helyreállításával.

Mítoszok rabul ejtése

A XIX. és XX. század felelevenített három nagy mítoszt az antikvitásból: Prométheusz, Tantalosz és Sziszifusz mítoszait.

Madách Lucifere is mitikus hős, akit végzetet küzdelemre - Istennel vetekszik s örökkön bukva harcát újra- s újrakezdeni kénytelen.

Prométheusz ellopja s az embereknek adja az istenek tüzeit, ezért bűnhődik. A hiú, magát az istenekkel egyenlőnek tartó Tantaloszt 'hübriszéért' sújtja kitaszítottsággal és örök kielégítetlenséggel az olümposzi kar. Sziszifuszt eszéért, halált is legyőző találékonyságáért büntetik örök bukással és szenvedéssel.

A madáchi Lucifer a két utóbbi herosz tulajdonságait hordozza - egyrészt hiú és

nagyratörő, aki Isten mellett egyenrangúként szeretne állni, másrészt Sziszfusz módján szenvedő, hisz állandó bukásának végzetét ismeri jól.

Prométheusszal inkább csak nevében található fel közösség - "fényt hozó" - s abban, hogy ő is ad. Azonban Tragédia-beli adománya, a tudás, kétes ajándék, mely öntudatra ébreszt s nagyratörésre csábít. Ezzel az adománnyal örökíti át végzetét Ádámra s fájára Lucifer - megteremtve a gondolkodó, kételkedő embert. A hőst, aki létét az isteni léttel méri össze s emelkedni kíván, a hőst, aki meglátja önnön korlátait is s így látja, hogy kitaszítoottsága végleges az isteni világból - de létét mégsem adhatja fel.

A Tragédia Lucifere - s általa Ádám is - egyesíti magában a tantaloszi és sziszfuszi mítoszok elemeit. Későbbi korokban e mítoszok szétváltak, s a magyar történelem és irodalom a Tantalosz-szálat folytatta: Gozsdú Elek kitaszított hősei mohón és nagyravágyón igyekeztek a hatalom felé - ők nem az élet értelmét, de ragyogását kívánták.

Misztika és végzet

Tartalmilag a Tragédia antik mítoszok végzet-világát idézi, ám átszővi ezen kívül még egy transzcendens motívum. Mint a homéroszi eposzok, a Tragédia is harmonikusan kapcsolja össze a nagyszabású, mitologikus végzetet és a népmesék, népi hagyományok szelídebb transzcendens elemét, a misztikát. A kezdet, a teremtés valamint az Úr és Lucifer harca mitologikus s később Lucifer bukása, végzete is az.

De a biblikus kereten belül Lucifer misztikus csodák sorozatával kápráztatja el ember-tanítványait - maga az Ádámra bocsátott álom is az ördög földöntúli képességeinek bizonyítéka. A misztikus népmese-világot, csodatételeit önnön céljára használja, láttatásának segédeszközei ezek. S a csalóka keveredés, a csoda és valóság megingató elegyítésével éppen a másik transzcendens, a végzet megismerésére s elismerésére próbálja meg rávenni Ádámot. De - mert e játék egy nagyobb, mitologikus háló darabja - nem lehet zavartalan csodavilága, oda is behatol a végzetes erő, glóriás keresztnek vagy a föld szellemének alakjában.

Madách a misztikus és mitologikus motívumok igen koherens egységét teremtette meg, ez a Tragédia eposzi erejének egyik fő forrása.

Magyar ember-mítosz

Az ember-alkotta teremtésmitoszok közül a Tragédia a zsidó-keresztény egy-isten teremtette világképpel indul s hősei, Lucifer és Ádám antik héroszok. Végzetükkel - különböző végzetükkel - próbálnak szembeszállni:

Lucifer megmarad titáni szférájában, számára az Úr elleni hiábavaló harc e végzet - Ádám végzete a pusztaság és a tökéletes bizonytalanság.

Ezen emberi végzet az 1860-as évek magyarságának különösen sajátja, mely az álló kor állapotának érzete.

Maga a kérdésfelvetés, a dilemmává élezés a magyar költészet és ezen belül Madách világa, aki az erkölcs-központú, értékkereső kiindulásra építkezve - a felvázolt motívumok és mítoszok ötvözésével - új, önálló ember-mítoszt teremtett.

Függelék

Lucifer földi mintája

A Tragédia kérdésköre a korból, mitológiája az európai kultúrából fakad - néhány szereplőjének mintája vagy legalábbis motiváló erejű s befolyásoló egyénisége Madách környezetében található meg. Az Éva-Fráter Erzsébet párhuzamon kívül a szakirodalom megnevezi Lucifer földi mását is, a költő jóbarátját: Szontágh Pált.

Összességét tekintve nem sok az ő írásaiból vagy hiteles kortárs véleményekből kiadott nyomtatott forrásanyag - így Lucifer egykor élt földi mintájának 'azonosítása' egyelőre csak inkább leveleinek fordulataiból kísérelhető meg, igen vázlatosan. Madách-csal állandó kapcsolatban állt vagy levél útján, vagy - sőt feltehetően sokkal inkább - személyesen, hiszen levelezésükben mindketten felemlítik hosszú beszélgetéseiket.

Madách levelei lelkesek és igen alaposak, néha nem prózában, hanem versként. Szontágh hangvétele más, sokszor a világinál is szabadszájúbb. "Politika, dicsvágy, világi élv, szerelem 's a' t. mind - fing!" de nem csak vagdalkozik, más stílust is használ: "Nem tudom elküldjem e csakugyan ezen levelet, úgy rémlik előttem, hogy csupa marhaság; átolvasni nem merem, mert akkor bizonyosan összetépem - és így aztán minek írtam volna ennyit, és illy szép papíron. Még is csak elküldöm; hiszen ha összejövendettünk, még tíz ennyi számárságot fogtam volna beszélni, az igaz, hogy az nem jött volna ki illy óriásilag stupide, mint leírottan. - Egyébként mindegy! veszed leveletem a'mint van, magamat mint és milylyen vagyok."

Önirónián kívül még más 'luciferi' vonásról is rövid ízelítő: egy megözvegyült közös barátjuk esete.

"Ugyan nem fog e most már, miután gazdag, majd szép de nem épen fiatal nejei már voltak, valami nagyon szépet és ifjút elvenni? - De ne malitiosuskodjunk - az ilyly magamféle agglegény előtt az ilylyen érzelmek gyöngy a' sertések elé dobva, és úgy pirulok és hallgatok."

A magánéleten kívül, német útja során hasonlóképpen nézett körül.

"Örültem látni, hogy a' német is csak majom, itt a' fogadók majdnem kizárólag francia felírásúak, a' boltok vagy mind a' két nyelven, vagy kizárólag franczián, igen ritkán csak németen neveztetnek."

Az apróságokat, köznapit megfigyelő, világban jól eligazodó Szontágh valószínűleg gyakran hűtötte Madách hevét - házasságáról is próbálta lebeszélni. Barátságuk igen szorosnak tűnik s a levelekből is kivehető temperamentum-különbség alátámasztja Szontágh luciferi, ellenpólusos szerepét a költő életében.

Szontághnak később politikai pályafutása is sikeresre fordult, 1865-től Tisza Kálmán pártjához tartozó képviselő lett, majd 1879-ben és 1881-től 1887-ig a képviselőház alelnöke. Egy gondos közgazdasági-gazdaságpolitikai tanulmányra - Láng Lajos: A társadalmi deficit - írt válasza inkább a magas pozíció tudatát, semmint szakértelmét tanúsítja. Azonban aligha volna elegendő ez az egy írás nézeteinek felvázolására s így megítélésére is.

Magas kort ért meg, 84-ik életévében, 1904-ben halt meg horpácsi birtokán - ahol utóda Mikszáth Kálmán lett.

Bibliográfia

Könyvek

- Balogh Károly: Madách, az ember és a költő, Bp.1934
Gibran, Kahlil: The Prophet, N.Y.1957
Glasenapp, H. : Az öt világvallás, Bp.1977
Kántor Lajos : Százéves harc Az ember tragédiájáért, Bp.1966
Mezei József : Madách, Bp.1977
Palágyi Menyhért : Madách Imre élete és költészete, Bp.1900
Voinovich Géza : Madách Imre és Az ember tragédiája, Bp.1914
Biblia

Cikkek, tanulmányok

- Barta János: Történelemfilozófiai kérdések Az ember tragédiájában ,ItK. 1965/1
Dudek János: Az ember tragédiája, Katholikus Szemle 1897
Gulyás József: Lucifer tragédiája, Sárospataki Református Lapok, 1914/9
Hevesi Sándor: Hogyan jött világra Lucifer?, Új Idők, 1934/II
Karinthy Frigyes: Madách, Nyugat, 1923/3
Laczkó Géza: A XIX. századi férfi tragédiája, Nyugat, 1923/3
Lukács György: Madách tragédiája ,Szabad Nép, 1955
Riedl Frigyes: Madách Imre, Budapesti Szemle, 1880
Vitaülés Az ember tragédiájának falanszter jelenetéről, ItK 1960/4
Vita Barta János előadásáról , ItK, 1965/3

Vers

- Pilinszky János: Kárhozat

Vanitatum Vanitas